

СЛОВО ПІСЛЯ ЗАХИСТУ

УДК 347.4(477):340.115

Голубєва Неллі Юріївна,

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного процесу,
професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ФАКУЛЬТАТИВНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ

Постановка проблеми. Зобов'язання посідають одне з центральних місць у цивілістичній доктрині, а зобов'язальні правовідносини є ключовими в цивільному обороті, оскільки визначають його динаміку. Об'єктом зобов'язання є те, на що спрямовані права й обов'язки учасників зобов'язання, тобто ті дії, здійснення яких (чи утримання від яких) кредитор має право вимагати від боржника. При цьому можливим є встановлення зобов'язання відносно декількох об'єктів. Можна виділити три види зобов'язань з множинністю об'єкта зобов'язання: 1) зобов'язання з простою множинністю об'єкта – сполучні («соединительные» – рос., за термінологією цивілістів XIX – початку XX століття) зобов'язання; 2) альтернативні зобов'язання (*obligatio alternativa*); 3) факультативні зобов'язання (*obligatio facultativa*). Останній різновид зобов'язань з множинністю об'єкта зобов'язань у сучасній літературі не досліджується.

Стан дослідження теми. Питання про поняття, зміст та значення факультативних зобов'язань спеціально практично не досліджується в українській цивілістиці. Стійкий інтерес до цього питання можна помітити у цивілістичній літературі XIX – початку XX століття, особливо в контексті порівняння їх з альтернативними зобов'язаннями, наприклад, такі дослідження здійснювали В. Голевинський, Г. Ф. Шершеневич, К. Н. Анненков, В. І. Синайський, в радянський період їх продовжували І. Б. Новицький, С. Н. Ландкоф, в сучасній російській літературі факультативні зобов'язання розглядають при дослідженні альтернативних зобов'язань Л. Ткачевою, В. В. Вітрянським, Ю. Б. Фогельсоном, В. С. Петровим, О. Альохіною.

Метою цієї статті є дослідження змісту факультативних зобов'язань та доцільності їх застосування у цивільних відносинах.

Виклад основного матеріалу. В. І. Голевинський називав зобов'язання з множинністю пред-

мета (ми говоримо про множинність об'єкта) складними зобов'язаннями, що відрізняються від простих зобов'язань, зважаючи на те, чи має воно предметом тільки одне задоволення, або ж два окремі задоволення, або більше. Окремі задоволення можуть бути визначені трояким чином, а саме:

1) кожне з цих задовольень слідує кредиторіві й кожне обтяжує боржника. У цьому разі складне зобов'язання розпадається на стільки простих зобов'язань, скільки в договорі позначено задовольень;

2) два задоволення можуть бути вказані таким чином, що тільки одне з них слідує кредиторіві з боку боржника, тобто або одне, або інше, або одне й інше разом. У цьому разі зобов'язання називається розділовим («разделительным» – рос.), *obligatio alternativa*;

3) з двох задовольень, зазначених у договорі, одне тільки складає головний предмет зобов'язання, інше ж призначається з тією метою, щоб полегшити сплату, *in facultate solutionis*; внаслідок чого головний об'єкт зобов'язання може бути замінений іншим, і тому таке зобов'язання називається «заменительным» (рос.), *obligatio facultativa* [1, с. 203-204].

З трактуванням першої групи, що виділив В. І. Голевинський, ми не згодні, оскільки тут мається на увазі зобов'язання з декількома об'єктами, всі з яких мають бути виконані, назвемо їх – зобов'язання з простою множинністю об'єкта. Хоч іноді вважають, що зобов'язання з множинністю об'єкта не є цілним зобов'язанням, а розпадаються на стільки зобов'язань, скільки є об'єктів, але таке розділення виглядає штучним, зобов'язання навіть із множинністю об'єктів є єдиним, з однаковим складом учасників, що пов'язані єдиною метою (у широкому сенсі, оскільки в кожній сто-

рони своя мета, наприклад отримати у власність майно з однієї сторони та отримати зустрічне надання з іншої сторони), яка досягається виконанням зобов'язання в цілому. Тому зобов'язання з множинністю об'єктів мають бути визнані єдиним зобов'язанням.

Зобов'язання з простою множинністю об'єкта (сполучні зобов'язання) відрізняються тим, що об'єктом їх є декілька дій, які має виконати боржник у повному обсязі без права вибору виконати ту або іншу дію, боржник повинен виконати всі дії. При цьому належним виконанням сполучного зобов'язання, що має погасити його, повинно визнаватися тільки таке, що включатиме здійснення всіх передбачених договором чи законом дій боржника. Якщо ж боржник виконає тільки одну або декілька з визначених дій, але не всі передбачені дії, зобов'язання має бути визнано порушеним зі застосуванням відповідних наслідків порушення зобов'язання.

Об'єктом зобов'язання може бути декілька окремих дій, з яких тільки одна має бути виконана. У цьому разі зобов'язання є альтернативними, до яких належать зобов'язання, в яких боржник зобов'язаний зробити для кредитора одну з декількох дій, передбачених законом або договором, наприклад передати якусь річ або сплатити певну грошову суму.

У літературі також виділяють факультативні зобов'язання.

М. Планиоль уточнював, що «заменительное» (рос.) зобов'язання (так називали факультативні зобов'язання) в дійсності має лише один об'єкт, а те, що може бути надано взамін предмета боргу, є лише засобом звільнення від зобов'язання, а не прямим виконанням останнього [2, с. 226].

Г. Ф. Шершеневич вважав, що факультативне зобов'язання передбачає, що боржник зобов'язується до відомої дії, але з можливістю заміни за його бажанням іншою дією. Наприклад, заповідач зобов'язує спадкоємця передати пароплав «Петро І» певній особі, з тим, проте, що йому надається замінити передачу пароплава платежем рівної по цінності суми грошей. Відмінність між цим зобов'язанням і альтернативним виявиться негайно, якщо ми припустимо випадкову загибель пароплава. Якби зобов'язання було альтернативним і боржник зобов'язувався б або передати пароплав, або сплатити гроші, то після загибелі пароплава кредитор мав би право вимагати суми грошей [3].

Такий погляд на факультативне зобов'язання так чи інакше відтворюють інші автори. По-іншому визначав факультативне зобов'язання К. Н. Анненков, який стверджував, що обов'язок боржника у факультативному зобов'язанні поля-

гає в здійсненні не двох власне особливих різних дій, а однієї, але тільки у двох її видах [4, с. 36]. І.Б. Новицький підкреслював близькість факультативного й альтернативного зобов'язань, називаючи перші «альтернативное управомочие» (рос.). Автор підкреслював, що в цьому разі предмет зобов'язання один, і, отже, є повна визначеність зобов'язання [5, с. 128].

У сучасній літературі говорять не про повну визначеність зобов'язання, а про визначення основного об'єкта у факультативному зобов'язанні.

Якщо основний об'єкт не виділяється, якщо будь-яке з виконань вважається юридично рівнозначним, – це альтернативне зобов'язання. Якщо ж виділяється основний об'єкт, а всі інші є тільки деякою заміною для нього, факультативними предметами, – це факультативне зобов'язання. У факультативних зобов'язаннях є тільки один предмет виконання, проте боржник має право на власний розсуд замінити його іншим заздалегідь обумовленим у договорі об'єктом [6].

Деякі цивілісти не виділяли факультативного зобов'язання як окремий вид зобов'язань, а вважали, що факультативне зобов'язання нічим не відрізняється від альтернативного зобов'язання [7, с. 118].

У ЦК України факультативне зобов'язання не згадується взагалі. І, думаємо, це вірно з огляду на те, як факультативне зобов'язання формулюється в доктрині, не зустрічається такий зобов'язань і у практиці, але більшість підручників з цивільного права багато років повторюють про виокремлення цього різновиду зобов'язань.

Так, який сенс має окреме регулювання факультативного зобов'язання, якщо альтернативний обов'язок полягає у виконанні одного з двох варіантів, а факультативний – у можливості заміни виконання на іншу дію. Різницею є те, що від альтернативного зобов'язання таке зобов'язання відрізняється повною визначеністю, безальтернативністю об'єкта й предмета виконання [8, с. 22, 23], але ця визначеність нівелюється правом замінити предмет виконання.

Факультативні зобов'язання передбачають, що боржник зобов'язаний учинити на користь кредитора конкретну дію, але боржникові надано право замінити його іншим певним об'єктом. Наприклад, боржник зобов'язується передати кредиторів певну річ, а при неможливості цього – відшкодувати її вартість. Можливість заміни виконання складає право боржника, але не кредитора.

Незрозуміло, який сенс для кредитора вступати в таке зобов'язання, в якому начебто є основний об'єкт і нема альтернативи у виконанні однієї з декількох дій, але водночас боржник може вико-

нати іншу дію? Вважається, що кредитор може вимагати тільки виконання основного об'єкта, а не додаткового. При цьому боржник може виконати іншу дію. Яка різниця з боку кредитора – факультативний обов'язок чи альтернативний, якщо все одно боржник виконає ту дію, яку вибере.

На думку В. В. Вітрянського, факультативним є зобов'язання, в якому боржникові надано право замінити предмет зобов'язання іншим. У разі якщо боржник реалізує своє право на заміну зобов'язання, що належить виконати, іншим зобов'язанням, кредитор зобов'язаний прийняти від боржника виконання [9, с. 16]. Так він пропонує визначити поняття факультативного зобов'язання в ЦК РФ. Але в цьому визначенні нема якихось визначальних ознак факультативного зобов'язання, та й узагалі воно виявляється дуже схожим із альтернативним зобов'язанням.

Єдиною різницею, яка має практичне значення, у виконанні факультативного й альтернативного зобов'язання є те, що при невиконанні факультативного зобов'язання кредитор має право вимагати від боржника виконання лише того обов'язку, який передбачений договором, до цього боржник може виконати будь-яку визначену договором дію. Але звернемо увагу, що в кредитора, коли боржник прострочить виконання зобов'язання, нема іншої вимоги ніж основна. Навіщо кредитору вступати в таке начебто «визначене» зобов'язання, яке виявляється зовсім не визначеним (до моменту виконання кредитор не знає, яка дія буде виконана), але вимагати він зможе тільки одну дію (будь-який кредитор у такому разі буде намагатися вступити у звичайне нефакультативне зобов'язання із заздалегідь визначеним об'єктом).

Проаналізуємо з цих позицій приклад факультативного зобов'язання, що навів Г. Ф. Шершеневич, коли заповідач зобов'язує спадкоємця передати пароплав «Петро І» певній особі, з тим, проте, що йому надається право замінити передачу пароплава платежем рівної за цінністю суми грошей [3, с. 6].

Який сенс спадкодавцеві ініціювати виникнення такого зобов'язання, якщо є можливість сконструювати альтернативне зобов'язання (чи пароплав, чи гроші), при цьому при випадковій загибелі пароплава мета спадкодавця все одно буде досягнута: будуть передані гроші тій особі, яку зазначив спадкодавець, а в разі факультативного зобов'язання – ні. Але кредитор бажав відповідного прирощення у визначеної особи.

Узагалі навести реальний приклад факультативного зобов'язання в судовій практиці надзвичайно важко через його неефективну конструкцію.

Принципова відмінність альтернативного обов'язку від факультативного в тому, що перший означає рівнозначність обох дій і здійснення кожної з них є виконанням обов'язку, а другий означає звичайний (не альтернативний) обов'язок з можливістю заміни його виконання на іншу дію, що не є виконанням і лише визнається таким.

Ця відмінність виявляється при виникненні неможливості виконання. На відміну від альтернативного зобов'язання передати річ або сплатити певну суму, де втрата речі в цьому разі не припиняє обов'язку, у разі факультативного зобов'язання, якщо ж факультативний обов'язок полягає в передачі речі з можливістю заміни на сплату певної суми, то втрата речі повністю припиняє обов'язок, бо замінити нічого [10, с. 95].

В.І. Синайський вважав, що у факультативному зобов'язанні, як і в альтернативному, є декілька обумовлених дій, але неможливість виконання головної дії звільняє від виконання всіх інших дій, установлених замість головної [11, с. 301].

Якщо вже доктрина формулює такі наслідки неможливості виконання, то взагалі незрозумілим є сенс існування факультативних зобов'язань. Якщо б передбачалось, що неможливість виконання основної дії (визначеного об'єкта зобов'язання) веде до заміни виконання на факультативний об'єкт, тоді факультативні зобов'язання були б ефективними та мали застосування на практиці. Такий підхід до визначення факультативного зобов'язання кардинально відрізняється від обговорюваного в цивілістиці.

Висновки. У ЦК України факультативне зобов'язання (лат. – *obligatio facultativa*) не згадується взагалі, не зустрічається такий зобов'язань і у практиці, але більшість підручників з цивільного права багато років повторюють про виокремлення цього різновиду зобов'язань поряд із альтернативними зобов'язаннями (лат. – *obligatio alternativa*).

Так, якщо основний об'єкт не виділяється, якщо будь-яке з виконань вважається юридично рівнозначним, – це альтернативне зобов'язання. Якщо ж виділяється основний об'єкт, проте боржник має право на власний розсуд замінити його іншим заздалегідь обумовленим у договорі – це факультативне зобов'язання.

Незрозуміло, який сенс для кредитора вступати в таке зобов'язання, в якому начебто є основний об'єкт і нема альтернативи у виконанні однієї з декількох дій, але водночас боржник може виконати іншу дію? Зроблено висновок про неефективне застосування факультативних зобов'язань у цивільному обороті, оскільки від альтернативного зобов'язання факультативне зобов'язання відрізняється повною визначеністю, безальтернативністю об'єкту і предмета виконан-

ня, але ця визначеність нівелюється правом замінити предмет виконання, а у кредитора, якщо боржник прострочить виконання зобов'язання, немає можливості вимагати здійснення іншої дії, крім основної.

Принципова відмінність альтернативного обов'язку від факультативного полягає також у наслідках неможливості їх виконання. Так, оскільки в альтернативних зобов'язаннях передбачається рівнозначність обох дій і тому, неможливість виконання однієї не призводить до припинення зобов'язання (цього правила нема в ЦК України, але він впливає з доктринального

тлумачення відповідних норм [12, с. 10-13]. У разі факультативного зобов'язання неможливість виконати означену дію припиняє зобов'язання, оскільки об'єкт у зобов'язання один. З цього боку взагалі незрозумілим є сенс існування факультативних зобов'язань та сенс для кредитора ініціювати такі відносини. Якщо б передбачалось, що неможливість виконання основної дії (визначеного об'єкта зобов'язання) веде до заміни виконання на факультативний об'єкт, тоді факультативні зобов'язання були б ефективними та мали застосування на практиці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голевинский В.О. происхождении и делении обязательств / В. О. Голевинский. – Варшава : Тип. О. Бергера, 1872. – 310 с.
2. Планиоль М. Курс французского гражданского права / М. Планиоль; пер. с фр. В. Ю. Гартмана. – Петроков : Типогр. С. Панского, 1911. – Ч. 1 : Теория об обязательствах. – 976 с.
3. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Статут, 2005. – Т. 2. – 462 с.
4. Анненков К. Н. Система русского гражданского права / А. Н. Анненков. – СПб. : Типогр. М. М. Стасюлевича, 1901. – 495 с.
5. Новицкий И. Б. Общее учение об обязательствах / И. Б. Новицкий, А. А. Лунц. – М. : Госюриздат, 1950. – 416 с.
6. Ткачева Л. Особенности альтернативного обязательства как вида гражданско-правового отношения / Л. Ткачева. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.law-n-life.ru/arch/135/135-10.doc>
7. Ландкоф С. Н. Предмет обязательства и альтернативное обязательство / С. Н. Ландкоф // Сов. гос. и право. – 1956. – № 6. – С. 118-122.
8. Гражданское право : учебник : в 2 т. / В. С. Ем, И. А. Зенин, Н. И. Коваленко [и др.] ; под ред. Е. А. Суханова. – М. : БЕК, 1998. – Т. 1. – 816 с.
9. Витрянский В. В. Существенные условия договора / В. В. Витрянский // Хоз-во и право. – 1998. – № 7. – с. 7.
10. Фогельсон Ю. Б. Избранные вопросы общей теории обязательств : курс лекций / Ю. Б. Фогельсон. – М. : Юристъ, 2001. – 192 с.
11. Синайский В. И. Русское гражданское право : учебник / В. И. Синайский. – М. : Статут, 2002. – 638 с.
12. Голубева Н. Ю. Поняття альтернативних зобов'язань за цивільним законодавством України та шляхи удосконалення їх правового регулювання / Н. Ю. Голубева // Часопис цивілістики. – 2015. – № 18. – С. 3-13.

Голубева Неллі Юріївна

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ФАКУЛЬТАТИВНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ

Стаття присвячена дослідженню змісту факультативних зобов'язань та доцільності їх застосування у цивільних відносинах. Зроблено висновок про неефективне застосування факультативних зобов'язань у цивільному обороті, оскільки від альтернативного зобов'язання факультативне зобов'язання відрізняється повною визначеністю, без альтернативності об'єкту і предмета виконання, але ця визначеність нівелюється правом замінити предмет виконання, а у кредитора, якщо боржник прострочить виконання зобов'язання, немає можливості вимагати здійснення іншої дії, крім основної.

Ключові слова: зобов'язання, зобов'язальне право, факультативне зобов'язання, альтернативне зобов'язання, об'єкт зобов'язання.

Голубева Неллі Юрьевна

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ФАКУЛЬТАТИВНЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ В ГРАЖДАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Статья посвящена исследованию содержания факультативных обязательств и целесообразности их применения в гражданских отношениях. Сделан вывод о неэффективном применении факультативных обязательств в гражданском обороте, поскольку от альтернативного обязательства факультативное обязательство отличается полной определенностью, безальтернативностью объекта и предмета исполнения, но эта определенность нивелируется правом заменить предмет выполнения, а у кредитора, если должник просрочит выполнение обязательства, нет возможности требовать осуществления другого действия, кроме основного.

Ключевые слова: обязательство, обязательственное право, факультативное обязательство, альтернативное обязательство, объект обязательства

Golubeva Nelli Yuriivna

THE EFFECTIVENESS OF USING OPTIONAL OBLIGATIONS IN CIVIL RELASHIONSHIPS

This article is devoted for searching of optional obligation content and expediency of their using in civil relationships. It was concluded :about ineffective usage of optional obligations in civil circulation, because of alternative obligation, optional obligation differs with complete certainty, no alternative facility and subject of realization, but this uncertainty is offset by the right to replace the subject of performance, as a creditor, the debtor overdue fulfillment of the obligation, we don't have any other possibility to require the realization of any other action as primary effect.

Keywords: Obligation, obligatory law, optional liability, alternative obligation, obligation object.